

KÖKTÜRKLERİN TARİHİNE BİR BAKIŞ*

Dr. A, von GABAIN

Berlin Üniversitesi Türkoloji Doçenti

I. Stepte yaşayan Köktürkler

[682-742]

Türk adının ilk defa zikredildiği 556 yılındanberi, Türk uruğları, ara sıra, göçebelikten yerleşik tarzı hayata geçme teşebbüsleriyle, bizi heyecanlı sahneler karşısında bırakmışlardır. *Askerî* bakımdan daima çok büyük yararlıklar gösteren Türkler, bu merhaleler arasında da parlak devirler geçirmişlerdir. Misal olarak Selçukluları gösterebiliriz: bunlar, göçebe halinde Anadolu'ya gelerek, kısa bir zamanda mükemmel şehir kültürü (meselâ Konya gibi) kurmuşlardır. Bugün Kazaklar da, yaşadıkları stepten günden güne uzaklaşarak, şehirlere doğru yönelmek suretiyle şehirli Özbeklerle kültür üstünlüğü müsabakasına başlamışlardır.

Eskiden, şimalî Moğolistan'da yaşayan Türkler de, bu gibi tarzî hayata değişmeleri yapmışlar ve nihayet Tarım nehri boyundaki şehirlerde kendilerinden önceki, karışık milletler kültürünü benimsiyerek onun muhafızı olmuşlardır.

Buna benzer tarzî hayat değiştirmeleri; hiç bir zaman büyük fedakarlıklara ve acılara katlanmadan yapılamaz. Onun için de bu tarzî hayat değişmesinin kendiliğinden serbestle vuku bulamayışı, tarihin tabîî kanunudur. Bundan, galiba hiç bir millet kendi dileğine kaçınmıyor.

İki arzu arasında olan gerginlik müsbet bir kuvvet doğurur. Acı, içerden gelen asil istekleri ve hedefi genişletir, insanı daha fazla derinleştirir. Bu gibi acılar karakteri kuvvetlendirir, bazan fikirleri aklımızla kavrayamadığımız zaman, onu ancak, kalpten gelen duygu ile tebarüz ettirebiliriz. Aynı suretle, acıların insanın ruhî kuvveti üzerine olan tesiriyle, çalışma ve teşebbüs kuvveti dahi çok defalar artabilir. Bu tahteşuur kuvvet, insanı eskisinden daha fazla canlandırır ve onu daha büyük hedeflere doğru sürükliyerek muvaffakiyete götürür.

Gerçi bir çok insanlar, tarihte olup geçen vakaları ehemmiyetli saymazlar. Fakat tarihî vak'aların ehemmiyet ve kıymeti, onun insanlar üzerindeki tesirinin derinliği ve sebep olduğu hadiselerin genişliğiyle ölçülür. Bu hadiselerin kıymeti, bilhassa, sonunda bir milletin mukadde-

* Bu yazı, memleketimize misafir olarak gelen ve Fakültemizin açılışının ilk yıllarında Sinoloji Enstitümüzün Profesörü olan Dr. A. von Gabain tarafından 22 ve 24 İnciteşrin 1943 tarihinde iki konferans halinde verilmiştir.

ratı üzerindeki menfi veya müsbet tesiri, yani, onun hayat memat meselesi şeklini alması, böyle hadiselerin bizim hayatımızda da vukuu ihtimali bakımından büyük ehemmiyeti haizdir.

Maksadım, Türk okuyucularına bütün ders kitaplarında mevcut olan eski Türk tarihini anlatmak değildir. Cesaret edip yazmak istediğim düşünceler, Türklerin göçebe hayatından yerleşik hayata geçmeleri devrinde yaşanmış olması muhtemel dönüm noktasının ana hatlarını izah etmek, Türk tarihinin bu meselesini çözmeğe çalışmaktan ibarettir.

Yedinci yüzyılda, şimalî Moğolistan'da yaşayan bir çok Türk kabileleri Çin'in şimal hudutlarına gelerek, Çin hükümetine yarı mecburî olarak hudut bekçiliği hizmetini etmişlerdir.

Çin'in şimal hudutlarına yerleşmiş olan bu Türkler, büsbütün teşkilâtsiz değildiler. Başlarında olan başbuğlar, Çinliler tarafından kabul edilmiş kimselerdi; Türkler de Çinlilere bu hakkı vermeğe mecbur olmuşlardır.

Meselâ bu başbuğlardan birisi, Çin'in şimdiki Şan-Si vilâyetinin şimalinde bulunan ve eskiden Türk hakanının ailesine mensup olan Kutluğ adlı bir *şad'ı*

Kutluğ, nihayet tahammül edemiyerek 681'de maiyetindeki, bir kaç kişi ile beraber Seddiçin'in dışarısında olan Yin-Şan dağlarına kaçtı.

Bu mühim hadise, aynı zamanda Çinlilere itaat etmenin artık bir sonu olarak telâkki edildiğinden,; Kutluğ'un arkasından onun bu cesur hareketini beğenen, bir Sürü Türk uruğu da, onun yanına kaçmıştır. Bu uruğlar Yin-Şan dağlarının vadilerinde, Çinlilerden gayet iyi saklanabilmişler ye günden güne artmışlardır.

Çinlilere çok büyük sadakatle hizmet etmiş olan Türk kumandanı tedbirli Bilge Tonyukok da, Kutluğ'un millî gayeleriyle çoşarak büyük bir millî duygu ve Türk devletini bir kere daha kurmak neşesiyle ona. iltihak etmiştir.

Tonyukok, Kutluğ *şad'ı* yüksek Hakanlık payesini talep etmeğe teşvik etmiştir.

şimdi kurulmak üzere olan yeni devletin hayat tarzî meselesi ortaya çıkıyor.! devletin nizamlarını Çin'den mi alacaklar. şehirler mi kuracaklar^Çin dinini mi kabul edecekler yoksa eskisi gibi [göçebe, yarı yerleşik halde mi kalacaklardı.

Tonyukok tereddütsüz kararını veriyor: "Türkler eski ataları tarzında yaşamadılar» Çin dini dahi Türklere uymıyacaktır,, fikrinde bulunuyor.

İlk hedefleri, tehlikeli Çin hududundan ayrılmaktı; bunun için Yin-Şan dağından Çuğay dağlarına (bugünkü şimalî Moğolistan'da Hangay dağı) çekiliyorlar, Orada *Kara'Kum'da*. karargâh 'çadırı kuruyorlar.

Önce bunların her tarafını düşman saçmış bulunuyordu. Tonyukok etrafındaki düşmanlara, onlar toplu bir hale gelmeden önce, hücum etmek taraftan olduğundan çarçabuk işe başlıyor. İlk önce şimalde olan

Oğuzların üzerine yürümek istiyor. Bu mücadele *Ötüken* dağlarındaki yaylada çok ağır şartlar içinde geçiyor.

Türkler çabuk karar vermeleri ve birdenbire hücum etmeleri yüzünden sayıca kendilerinden ikiye karşı üç nisbetinde üstün olan düşman Oğuzları mağlup ediyorlar.

Bu zafer haberi duyulur duyulmaz, Türklere her taraftan kayıtsız şartsız iltihak etmek isteyen bir çok diğer Türk kabileleri de gelmişlerdir. Çünkü, *Ötüken* yaylası, tâ eskiden Türk ananesinin mukaddes toprağı sayılırdı Devlet buradan idare edilmeliydi. Onun için de Tonyukok ilk olarak burasının zaptım istiyordu. Ancak *Ötüken* dağlarında yerleşmiş olan Türk devletçiliğı ruhudur ki, onu bu zafere götürecektir, devleti koruyarak, onun emniyet ve inkişafını temin edebilecekti.

Atlı ve göçebeler, stepte kendi başlarına hâkim olup oturdukları müddetçe, ihtiyaçlarına bol bol yeten step, komşuları üzerinde daha büyük bir hâkimiyete malik olmak istedikleri zaman kâfi gelmiyordu. Yakınlarında bulunan dağların, hayvanları düşmanın giremeyeceğı vadilerde beslemek ve kendilerini korumak gibi, iktisadî bakımdan mühim ve hayatî meselelere yaraması dolayısıyla, oralarda tam bir hâkimiyeti ellerinde bulundurmaları lâzımdı.

Cenuptan Hangay dağı, şimalden de Tangnu-Ola "ile sarılmış olan *Ötüken* yaylaları, tabî ve yüksek bir kale vaziyetinde idi.

Yaylanın bu vaziyeti, müdafaasını kolaylaştırdığı gibi, orada hâkim olan kuvvetin etrafa nüfuz ve tesirini; de kolaylıkla temin ederdi. Onun için bu dağ diğer bütün uruğ ve milletler için daima önemli bir devlet merkezi, yaz için gayet iyi bir yayla ve tehlikeli zamanlarda da mükemmel bir korunma yeri idi.

Ötüken dağının bu fevkalâde vaziyet buraya eller gözünde tarih boyunca süren büyük ehemmiyeti kazandırmış ve Türklerde de bu dağın kutsiyet ocağı ve mukaddes ruhun ikametgâhı olduğu kanaatini doğurmuştur. Prof. Nikolai Poppe *Ötüken*) kelimesinin Moğulcada yer ilahesi manâsına geldiğini anlatmaktadır.

Bu dağ yaylalarının bir elden diğer ele geçmesi ancak ansızın yapılan bir baskınla mümkündü; Tonyukok bu dağı, Oğuzlardan, ancak onların kendi kuvveti hakkında doğru malûmata malik olmadıkları bir anda ve ansızın basmak suretile alabileceğini anlamış ve baskını tam zamanında yapmıştı.

Böylece Türkler, şimdi tasvir edilmiş olan *Ötüken* dağ yaylasında, yerleşiyorlar. Hükümdarın unvanı *İlig* idi, bu kelime il'in, halkın rehberi manaşındadır. Hükümdarın ordusu yani karargâhı *ötügen*'in merkezinde yüksek bir yerde kurulurdu, onun için de buna *Örgün* adı verilmişti. Arazi bakımından böyle yüksek bir yer bulunmadığı zaman ayrıca hazırlanarak yükseltildi.

Örgün'ün etrafı bir *çit*, yâni parmaklıkla çevrilirdi.

örgün'ün önüne, bir *belgü*, yâni nişin, belki de bir tuğ konurdu.

Hükümetin icra faaliyeti, yani onlarca *paketi* buradan yapılırdı.

Bu mukaddes merkezde üç kutsiyete taparlardı: 1) Gök Tanrısı, 2) Yersu, yerin ve suyun Tanrısı, 3) ecdada tapmak.

Mukaddes hayvan olarak *börû*, yâni kurt'u tanımışlardır. Bu hayvanın ismi, ona kutsiyet atfedildiğinden korku ve saygı ile *börü* yerine kurt, yani küçük haşerinin adı verilmiştir.

Yoğ, yâni ölümlere yapılan merasim, galiba ancak ötüken dağ yaylalarında yapılmıştır, Ölüyü yerin altında taşlarla muntazam bir şekilde yapılmış bir çukura gömerler ve üstüne oldukça çok toprak yığmak suretile bir kaç metre, meselâ dört beş metre. yüksekliğinde bir mezar yaparlardı,

Büyük kahramanların" kabri önüne *Balbal* adı verilen insan heykeli yapılırdı. Balballar mağlup olmuş ve öldürülmüş düşmanın heykeli olurdu. Bunun manası: hayatta mağlûp edilmiş 1)u düşman, öbür dünyada da galip gelene hizmet etmeliydi. Bazı balballar, hattâ ölen dost'lara ,da hediye edilirdi; onlar kendileri bu zafer ve galibiyete iştirak etmedikleri halde, öbür dünyada güya mağlûpların hizmetinden istifade ederlerdi.

Daha sonraları türbeleri yaparken, Çinlileri taklit ediyorlar, hattâ onlardan sanatkârlar getiriyorlardı.

Kış karargâhlarında da ili idare etmek için tedbirler alınırdı. *Karakum* maruf kış karargâhlarından biri idi.

Çok soğuk kışlarda da çadırlarda otururlardı. Yalnız 730-731'de *Maka Kurgan* adlı bir kalede kışı geçirmişlerdi. Bu da kalelerde kışı geçirmeğe alışmış olan Türkler tarafından, âdeta bir yasak hareket gibi kabul edilerek, galiba felâket getirici ve çadırdan ayrılmalarının ceza senesi addedilmiştir.

Harpler umumiyetle yazın yapılırdı. Hakikî harp yerine, bazan hileli yollarla düşmanın kadın ve çocuklarını, çadır ve hayvanlarını ele geçirmek gibi yağmalara müracaat dahi olmuştur. Burada muvaffak olunursa, düşman için mağlûbiyet hazırlanmış oluyor ve galibe baş eğmekten başka çare kalmıyordu." Stepte olan harplerden çok bahsedilmez, çoğu harpler, ansızın hücum imkânları olan dağlarda olurdu.

Kadın ve çocukların ev çadırları yani *eb*, kâragâhın merkezinde değil, etrafta biraz uzaklarda kurulmuş olsa gerek. Hükümdarların kadınları, galiba ayrı ve müstakil bir ev idaresine sahip olmuşlardır, Kadınlar umumiyetle hürmet görürler ve oldukça müstakil hayat sürerlerdi.

Servetlerinin esas menbainı hayvan sürüleri teşkil ederdi. Buna harp ganimetleri de ilâve edilirdi. Yabancı şehirleri yağma etmek, spor veya bir oyun gibi sevilirdi. Altın ve gümüş bugünkü Mancurya'dan kısmen tazminat, kısmen de yağma yoluyla getirilirdi Çin'den ipek ve darı alırlardı. Uzak garpten (yani Semerkant havalisinden)

cins atlar getirirlerdi. İyi cins kürkleri de şimalden ve şimali garbiden getirirlerdi.

Harp kahramanları ile atlar arasında bizim tasavvur edemeyeceğimiz kadar iyi bir münasebet vardır. Bu devirde şayanı dikkat olmak üzere han ailelerine mensup kadın isimlerinden ziyade,, at isimlerini biliyoruz.

Kutluğ Hakan. ikinci büyük Türk devletinin kurucusu, göçebe kahramanı olarak, İl Teriş isminden de anlaşılacağı üzere, Ötüken dağ yaylalarından milletini bir araya toplamış ve 692 ye kadar on yıl hüküm sürmüştür.

Halefi küçük kardeşi, Kapagan'dı. Çok karışık entrikalarla dolu olan Çin sarayında bu Türk Hakanının kat'î ve tesirli bir rolü vardı. Bazan o, Çin sarayında bir hami gibi emirler verebilen vaziyet bile takınırdı. Çin sarayına karşı hüsnüniyet sahibi bir dost gibi görünse bile, kendi askerlerinin şimalî Çin hudut şehirlerini yağma etmekte devamlanna, kat'iyen mani olmuyordu. Çünkü bunlar, her ne kadar şehir hayatını sevmezlerse de, şehir mahsul ve mamulâtına ihtiyaçları olduğundan yağmalardan vazgeçemezlerdi.

Kapagan'ın siyasetinin esas hedefi şehir değil, stepti. Onun esas maksadı, Bumin Hakan devrinde olduğu gibi, şimal ve garp Türklerini bir devlet halinde toplayıp birleştirmektir ki, bu siyasî görüşü, onun Türk tarihindeki ehemmiyetini fevkalâde yükseltmektedir. Çok isabetli ve sert tedbirlerle bu büyük plâni tahakkuk ettirmiş olsa bile, bu muvaffakiyet, ona ancak kısa bir zaman için nasip olmuştur. Bu gaye üzerinde çalışma esnasında, Kapagan Hakan bir garp Türkünün hiya-neti neticesinde 716, da öldürülmüştür.

Kapağan'a, yiğeni, yani Kutluğ'un oğlu Bilge, halef olmuştur. Bilge, Kapağan'ın sertliğinden her tarafa dağılmak istiyen Türk uruğlarını, kendisine bağlamak için, onları her cihetten tatmin etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Önce mukaddes Ötüken dağı, Oğuzlara ve Tatarlara karşı ağır mücadelelerde, muvaffakiyetle müdafaa ediyor.

Çin'e karşı güttükleri siyasetin değişmesi dolayısıyla, yani yağmalar sona erdiği için, bu memleketle dostluk münasebetleri kuruluyor. Bunun neticesinde Türk hayatına daha fazla şehir kültürü girmeğe başlar.

734 yılında Bilge Hakan ölüyor. Bundan sonra kısa bir zaman zarfında bir çok hakanlar iş başına gelmiş olsa bile, durmadan tekrarlanan idare kargaşalıkları, katil ve isyan hareketleri yüzünden, 741 de hakan ailesi Çin sarayına kaçıyor ve bu suretle step hayatı sona erecek şehir hayatı başlıyor.

Moğolistan'da yaşayan Türklerin, üzerlerine aldıkları ve yaptıkları tarihî vazife şudur: Orta-Asya'ya asırlar boyunca bir çok milletler hâkim olduktan sonra, altıncı asırda Sumin. Hakan bu geniş sahayı

Türk hâkimiyetine kat'î olarak maletmiştir. Zaten ikinci Türk devleti, hâkimiyetini stepte kurmayı tercih etmiş olsa dahi babaları tarafından temin edilmiş olan Orta-Asya yerleşik, hayat mıntakalarının da sahibi olduklarından, burada devletçilik, „ hâkimiyet ruhları ve millî benlikleri daha fazla artmıştır. Türk olmıyan milletler'de onların bu yerlerin *hakikî sahibi* oldukları kanaatinde ve onlara hak vermekte idiler. Kapagan Hakan Türklere bu büyük Türkçülük ruhunu aşılıyarak henüz kendi nüfuzları altına girmemiş olan *bütün Türk* kabilelerini bir yere, bir devlet halinde toplamak teşebbüsünde bulunmuştur. O, bu siyasetinde muvaffak olamamışsa da, onun bu merkezleşme teşebbüsleri, dağılmak üzere bulunan Türk uruğlan üzerinde büsbütün tesirsiz kalmamıştır.

Onun devrinden itibaren, ayrı ayrı Türk kabilelerinde birlik hissi ve aynı millete mensup oldukları şuuru uyanmıştır. Bu şuur inkişafının neticesinde, stepte ve mukaddes Ötüken merkezinde Türk karakter hususiyetleri oldukça kuvvetlenmişti. Bu karakter özleşmesi sayesinde, Türkler ilerideki şehirleşme hayatlarında, diğer milletlere karşı zayıf unsur *değil*, kendi özünü bulmuş, kuvvetli bir millet halinde ortaya çıkmış ve yabancı milletler içinde kaybolmaktan korunabilmişlerdir. Hattâ kanşık milletlerle dolu olan şehirlerde mevcut kültürü benimsiyerek onu türkleştirmişler ve *Türk kültürü* üstünlüğünü yaratabilmişlerdir. '

Step ve Ötüken dağlarında hüküm sürmüş olan Türklerin varisleri Uygurlar, devlet kuruluşunun başlangıcından itibaren step veya şehir tarzı hayatına büsbütün başka taraftan yanaşmışlar ve onu başka türlü halletmişlerdir. Onun için onların devleti oldukça başka hususiyetler arzeder.

II. Uygurların Step ve Şehir Hayatı

(742-840)

Türklerin iç kargaşalıkları esnasında, Uygurlar Karluk ve Basmlilerle ittifak ettiler ve ikinci Türk devletini yıktılar. Türk devletine mensup olan Uygurlar (veya âbidelerde zikredilip Tokuz Oğuzlar) sayı itibarile çok, müteşebbis, kültürle yakından alâkadar ve çalışkan insanlardı. Bunlar şarktan yukarı Selenga nehri, garpten. Kobdo şehri ile tahdit edilmiş plan yerlerde otururlardı. Basmliler Biş - Balık civarında Karluk'lar da Balkaş gölünün şarkında otururlardı. Mukaddes Ötüken dağı, yani mukaddes devlet merkezi buraya yakın olduğundan, Uygurlar burasını çabuk zaptedebilmişler ve şimdye kadar, olan müttetikleri Basmliler ve Karluk'lara nisbeten daha büyük itibar ve nüfuz temin etmişlerdi.

Müttetikleri pek kolaylıkla bertaraf edilebilmiştir. Basmlilerin dev-

let reisi *İdikut* unvanını taşırdı. Bu Basmliler 744 de birleşik Uygur ve Karluk'lar tarafından yıkılmıştır. Memleketleri yani Biş-Balık havası ancak o asrın sonlarına doğru işgal edilmiştir. Nihayet Karluk'lar da, mukaddes merkezde vuku bulan şiddetli çarpışmalardan sonra, aynı akibete maruz kalmışlardır. Onlar garpte başka bir memleket elde ederek yavaş yavaş hayat ve hâkimiyetlerini tesis etmiş oldular.

Uygurlar 743 den itibaren payitahtlarını "nehirler ve dağlar, atasına yani mukaddes Ötüken dağı yaylasının tabii kalesine naklediyorlar. Önce onlar, yalnız garpte Altay'lara, şimali şarkide de Baykal gölüne dayanan ülkede hâkimiyet icra ediyorlar. Hükümdarları olan *Kül-Bilge* artık eski unvanı olan El-Tebir'le iktifa etmiyor, kendisine Hakan unvanı veriyor; bu vaziyetini çok geçmeden Çin'e de tanıtıyor.

Uygur hakanlarının bütün unvanları maziye fevkalâde bir tarihî bağlılık gösteriyor, F. W. K. Müller 1920 oje Ostas. Z. (S. 314,) çıkan bir yazısında, Uygur hükümdar unvanlarının yapılışında, eski Hun Devlet anânesine şuurlu bir bağlılık olduğunu isbat etmiştir. *Şanyü* adlı bir Hun hükümdarı kendisini "gök ve yer tarafından yaratılmış güneş ve ay tarafından Hakanlık mevkiine getirilmiş,, olarak gösteriyor. Uygur hükümdarlarının *gök* Tanrı'sından, *Ay* Tanrı'sından veya güneş ve ay Tanrı'sından *kut bulmuş* yani güneş ve ay Tanrı'sının inayetiyle Hakanlık payesine ermiş gibi unvanları da, aynen buna benzer. Buna ilâveten birçok değişik kelimeler kullanılıyor ki, bunlar hükümdarın hakikî ismini tâyinde çok müşkülât çıkarmaktadır. Zaten Uygurlarda, bir hükümdar tahta çıktıktan sonra hürmeten şahsî ismi çoğunca söylenmez.

Bu devirde hakan unvanı büyük imparatorluk unvanı olmaktan çıkmıştı Uygur hakanı, kendisi, diğer bir; Türk uruğu hükümdarına hakan unvanını tevcih edebiliyordu. Bunun yerine Uygur hakanı, tabiiyetine girmiş olan bir hükümdarın unvanını takınabilirdi. Böylece unvanı alınan hükümdar ve hükümet, Uygur hakanlığının tabiiyetini kabul ettiği anlaşılırdı. (Meselâ Uygur devleti kurucusunun halefi, ikinci Uygur hakanı, mağlûp edilen Basml hükümdarının unvanı *İdikut'ü*. benimsemişte Yine o, garpten kendi menfaatlerini tehdit eden Karluk'ları yendikten sonra, "Karluk Hakanı,, unvanını da almıştır. Bununla beraber o, yukarıda zikredildiği gibi Karluk'lar çoğunluğunun uzak garbe çekilerek orada hatırı sayılır bir devlet kurmalarına mani olamamıştır.

Uygurlar ikinci Türk devletinden, unvanlarıyla birlikte askerî teşkilât, nazırlıklar ve hattâ şimdilik katî derecede aydınlatılmamış olan zimamdarları gibi, birçok devlet kuruluş ve mefhumlarını dahi aynen almışlardır.

Hattâ, Türklerin esâs düşmanlarını da kısmen tevarüs etmişlerdi. Meselâ merkezde vuku bulan hükümet değişmesile, ağır hayat şartları değişmemiş olan Kırgızlara karşı, Uygurlar da şiddetli savaşlar yap-

mak mecburiyetinde idiler.

Buna mukabil Çin'le olan münasebet, İkinci Türk devleti zamanındaki tam aksine olarak, başlangıçtanberi iyi idi. Zaten bu dostluk, Uygurların ikinci devlete düşmanlıkları sebebiyle bir anane şeklini almıştı. Esasen Uygurlar bu dostluğa mütemayildirler. Çünkü bunlarda cenuptaki komşularının şehir hayatına karşı geçmişteki mülâhazalar kalmamıştı.

746 da *Kül-Bilge*'nin yerine oğlu *Bilge* hakan geçti. *Bilge*, önce devletin takviyesi için savaşlar yapmak mecburiyetinde kaldı ise de, onun zamanında devlet, oldukça mühim yükselişler kaydetmiştir.

Türklerin, mukadderatı meselesi olan " stepte mi, şehirde mi ,, sorusunu, Uygurlar tarafından sarıh olarak hem stepte hem şehirde yaşamak şeklinde cevaplandırılmıştır.

Uygur asilzadelerinin nesillerdenberi devam edegelmekte olan Çinli kadınlarla evlenmeleri ananesi, şimalin çadır hayatı yaşıyan ahalisini, şehir hayatına alıştırmış âdeta, moda yapmıştı. Uygurlar eskiden olduğu gibi şehir hayatının tesirinden korkmıyacak kadar kendi kültürlerini kuvvetli ve emin buluyorlardı. Bilâkis şehir hayatının kültür ve! vazife meselelerini ciddiyetle takibe koyulmuşlardı. Ticaretleri bile şehir hayatının benimsenmesini icap ettiriyordu. Yabancı, hattâ Arap tüccarlarının Uygur hakanı yanında mümessilleri bulunurdu. Muhtelif kaynaklardan meselâ şimal memleketlerinden, tazminat olarak alınacak kıymetli kürklerle, Uygurların askerî yardımlarına karşı bir cemile olarak Çin hükümetinin *hediye ismi* altında gönderdiği kıymetli mallar gibi, birçok değerli ve cins malları, ellerinde toplamış olan zengin Uygurlar da, artık ticareti öğrenmişlerdi.

Uygurlar, beygir yetiştirme işlerini çok genişletmek suretile; Çinlilerle olan ticaretlerini son derece arttırmışlardır. Ecnebi kadınlarla evlenmek şehir hayatını gerektirdiği gibi, ticaret de şehir kurmayı âdeta mecburî bir hale koyuyordu. Çünkü büyük ölçüde toplanmış olan kıymetli ticaret eşyasını çadırlarda saklamak imkânsızdı. —

Böylece G. Ramstedt'in neşrettirdiği anıtlardan Çinli ve Soğut'lu mimarların 758 yılında Bilge tarafından *Bay-Balık* (zengin şehir) şehrinin kurulmasına memur edildiklerini öğreniyoruz. Bu şehir adının Çince tercümesi *Fu-Kuei-Ç'eng* dir. *cheng* toprak cinsini anlatan bir işaretle beraberdir ve balık'da olan *bal* kelimesi de *balçık* sözünün kökü olduğuna göre, burada çığ kerpiçten yapılmış evler veya en az çığ kerpiç surlarla sarılmış bir şehir bahis mevzuu olsa gerek. Bu havaliyi çok gezmiş dan iki mongolist: G. Ramstedt ve N. Poppe *Bay-Balık* şehrinin Selenga nehri kıyısında Orhon nehrinin Selenga'ya döküldüğü yerin yukarısında, bugünkü Rusya hudutları yakınında bulunduğu fikrindedirler, Çünkü orada şimdi eski bir şehrin harabelerinden çıkan malzemedan *Bay-Balığın Süme* adlı bir manastır yapılmıştır. Bu manastır eski Bay-Balık şehrinin yerinde olmalıdır.

Acaba, bu şehir Uygurların ve umumiyetle Moğolistan Türklerinin kurdukları ilk şehir midir? Orhon abidelerinde Toghla nehri (bugün Tola, Orhon nehrinin sağ kollarından biri) kıyısında *Toghu-Balık* adlı bir şehir zikredilmektedir» Bu şehir kimler tarafından kurulmuştur ve ahalisi kimler olmuştur? Bu hususta bir şey söyleyemiyorum. Maverâ-ünnehir'deki "*katun ch'eng* „ şehrinden burada bahsedilmeyecektir. Çünkü garpteki vakıalar burada bizi alâkadar etmiyor.

Şehir kurmanın Uygurlar bakımından ehemmiyeti, onların şehir kültürünü kabul etmeğe hazır olduklarını göstermesindedir. Bu andan itibaren, Uygurlar gittikçe artan bir ölçüde şehir kültürünü benimsiyorlar ve şehirlerin, yâni Uygurların tabiiyetine geçmiş olan başka milletlere mensup Türkistan şehirlerinin, itimat ve sadakatini kazanıyorlar. Bu, bilhassa bundan sonra gelen hükümdarlar zamanında kendini göstermiştir.

Çin saraylarında 755-763 sıralarında büyük karışıklıklar vuku bulmuştur. Sarayından kovulmuş olan Çin hükümdarı kendi memleketinin cenubu garbi kısımlarında dolaşıyordu. Çin Hakanı, eskiden barbar saydığı Uygurlardan yardım istemek mecburiyetinde kalmıştı ki, bir Uygur beyi 20.XI.762 den *Ch'ang-an'ı* fethederek kendisine iade etmiştir.

Uygurlar askerî vazifelerini bitirdikten sonra da, steplere dönmek için acele etmiyorlardı. Onlar payitahtın önüne karargâhlarını kurarak, sulh zamanlarında da burada oturan yurttaşlarla münasebet tesis ediyorlar, şehirden mümkün olan bütün istifadeyi temin ediyorlardı. Uygur tüccarları burada siyâsî mümessillerin himayesi altında çalışıyorlardı; Bu karışıklıklar içinde bir çok yabancılar, galiplerin imtiyazından istifade etmek ümidile, Uygur olduklarını iddia ettiler. Bu hadiseler neticesinde tabir olarak yan şahsî, yarı idarî ve askerî mahiyette, düşmanlıklar zuhur etti. Nihayet yardıma gelen bütün Uygur askerî kuvvetleri, tüccarların mühim bir kısmı büyük ve kıymetli hediyeler mukabilinde iyilikle kapı dışarı edildiler. Uygurlardan görmüş olduğu silah yardımı için, Çin imparatoru şükran borcu olarak hakana bir Çin prensesi vermeği ve her yıl yirmi bin top ipekli kumaş göndermeği taahhüt etti (bir top ipek normal Ölçüde olup, aynı zamanda para vazifesini görmüştür).

Uygurların Çinle olan beygir ticaretleri, şimdi oldukça mecburî bir şekil almıştır. Uygurlar, Çinliler sipariş etmedikleri halde onlara her sene yüz bin beygir göndererek, mukabilinde bir milyon top ipek istiyorlardı. Çok geçmeden beygir fiyatını on toptan kırk topa çıkardılar. Fiyatların yüksekliği Çinlilerin şikâyetine sebep oldu. Onlar iktisadî raporlarında, beygirlerin fenalaştığını iddia ettiler.

Arada seferî kuvvet teşkilâtında bulunan Uygurlar *Ch'ang-an'da* bir çok kültür tesiri almış ve kültür kıymetleri kazanmışlardı. *Böğü* Hakan, orada Mani dinini yakından öğrendi. O, Çin İmparatorundan Mani dini rahiplerinin gönderilmesini istedi. Bu rahipler 762 yılında

geldiler ve aynı yılda hakan Mani dinini kabul, etmeğe davet edildi. O zamana kadar Uygurlar Budizm, Nesturi-hıristiyanlığı ve Zerdüştlük gibi yabancı dinler hakkında, sathî malûmat edinmiş ve iptidâî temayül göstermişlerdi. Onun için de, Mani dininin resmen kabul edilmesi, bazı mukavemetlerle karşılaşmıştır. Mani dinine çok heyecanla sarılmış olan *Bögü* Hakan, yerleşik tarzı hayatı olan dış memleketlerde de bu dinin hamisi oldu. *Bögü* Hakan sayesinde Çin hükümeti, *Yang-tsû* nehrinin ötelinde olan havaliye varıncıya kadar, her tarafta Mani dini mabetlerinin yapılmasına müsaade etmiştir. Uzak Maverâünnehir'e varmaya kadar her tarafta, Mani dini mensupları *Bögü* Hakanın himayesine sığınıyorlardı. Bu sayede Uygurlar, yavaş yavaş Turfan, Hoço gibi vaha şehirleri hayatında vaziyetlerini kuvvetlendiriyorlardı.

Bu zamanın Uygurları debdebe ve gösterişi severlerdi. *Bögü* Hakan merasim esnasında altın taht üzerinde otururdu. O, çoktanberi Türk savaşçılarında görülen, çelik tabakalarından yapılmış zırh taşırdı. Fakat onun' zırhı zinetliydi. Çelik tabakaların birbirine geçtiği sıralar, altın işlemeli kenarlarla tezyin edilmişti. Kolun önünde de buna benzer tezyinat taşırdı ki, bu bir korunma aleti olmaktan ziyade süs tesiri verirdi. Hakanın baş ziyeti bir tacı. Başka zamanlarda, başını miğferin altına giyilen örtü ile sardıktan sonra, üzerine altın miğfer giyerdi. Oldukça yüksek olan miğferin tepesi bir top gibi yuvarlaktı. Zırhın üzerinden bir fırfır, yanar döner pelerine benzer bir elbise atılmış ve iki taraftan sarkan bağla çene altından çok zarif bir şekilde bağlanırdı.

Bu zamandan itibaren Uygurlar, memleketlerinde edebî kültürle de meşgul olmağa başlamışlar, vadilerindeki yerleşik Türklerle rekabete girişmişlerdi.

Bu devrede kırmızı'dan başka darıdan yapılmış bir nevi içkide kullanılmıştır.

790-795 arasında, Kutluğ Bilge zamanında Biş-Balık etrafında Kartuklarla şiddetli savaşlar yapılmıştır. Aynı zamanda Tibetlilerde şarkta *Kansu* vilâyetinde Çin yolunu kesmek suretile Uygurların Hoço'ya sahip olmalarını kıymetten düşürmek ve onların Çinle olan ticaretlerini kendi ellerine almak istiyorlardı. Bunun için Tibetlilerle kanlı savaşlar olmuştur. Şimdi Uygurlar her tarafta, vaha şehirlerinde dağınık halde oturuyorlardı. Fakat Hoço'da hâlâ hâkim olan bir Uygur kale beyi vardı. *Çinançkant*, bugünkü *Komul'da*, eskiden han ailesinden olan *Yaglaghar* uruğu mensuplarından biri bulunuyordu. 800 yılında Uygurlar dört Tochri'yi, yani *Hoço*, *Karashahar*, *Bişbalık* ve başkalarını fethettiler. Şimdi Uygurlar kendilerini şehir hayatına son derece vermiş olduklarından, onun hakikî sahibi olmuşlardı. Onlar artık eskisi gibi şehrin korkulu ve muvakkat istismarcıları değillerdi. Yerleşik hayat vahalarını hakıyla nüfuzları altına almışlar ve onun kültüründen istifade ederek hakikî sahibi olmuşlardı.

Şimalden Kırgızların tecavüzünü önlemek, Uygurlar için gün geç-

tiğe güçleşiyordu. Merkezi emniyet altına alabilmek için onların dağlık yurduna hücum etmek mecburîyeti hasıl olmuştu. Fakat Uygur sarayında, şiddetli bir karışıklık hüküm sürmekte idi. Onu mukaddes Ötüken dağlarının tehdidi bile yatıştıramamıştı. Zaten yabancı din kabul edildiktenberi, ötüken'in kutsiyeti de itibarını kaybetmişti. Eski Şamanizm görüşleri, artık çoktan değişmiş ve rengini kaybetmiş bulunuyordu. daha önce ölmek yerinde kullanılan uçmak tabiri de artık kaybolmuştu. Öz malları olan dağ çayırılarından ziyade, şehirler-alâkayı çekiyordu. hakikatte ciddi şekilde tehdit edilmeyen stepelerdeki hâkimiyetten başka, cenubu garbideki şehirleri ve onların servetlerine malik iken, Kırgızlara karşı bir harp açmakla kendi idaresindeki halkını tehlikeye maruz bırakmak gerekir miydi? Yüksek kalenin müdafaası artık hayatî ihtiyaç olmaktan çıkmıştı. Onun için o, pek ehemmiyetli sayılmıyordu. 840 yılında yüz bin kişilik Kırgız atlısı *Orda Balık* önlerine kadar sokuldu. Uygur hakanı şehit düştü. Halefi ümitsizce, açık step meydanında müdafaaya kalkıştı. Bu savaşta mağlûp olarak, sığındığı Altaylarda o da öldü.

Mağlûp Uygur halkı, muhtelif istikametlere dağıldı. Bu sefer onlar bir dağ kalesine değil, şehirlere sığındılar. Bunların bir kısmı Çin'e kadar giderek, orada kısa bir müddet sonra istiklâlîm, daha sonra millî varlığını kaybediyor. Bazıları garpte Karluk'lara iltica ediyorlar, çoğu Tarım havalisine giderek, ayrıca bir devlet daha kurma teşebbüsüne lüzum görmeden, orada diğer Türk uruğlarıyla birlikte yaşamağa devam ediyorlar. Onların gelmesi, esasen evvelce de mevcut olan ve seyrek oturan Türk unsurunun çoğalmasına Çinli, İranlı ve Hintlilere nisbeten Türk kültür üstünlüğünü inkişaf ettirmeğe yardım ediyor.

Sanat tarihi âlimleri, Turfan vahasında eski Tohar'lar devrinin sönerek, yerine Türk üslûbunun yerleşmesinin bu devirde vuku bulduğunu tahmin ediyorlar. Çünkü bu devirden sonra, artık Tohar sanatı kalmıyor, onun yerine Türk sanatı, kendi hususiyetlerini göstermeğe başlıyor. Böylece Uygurlar İslâmiyetle çekişme devrile, Moğul istilâsına kadar gelen sulh ve sükûn devrinin sanat üstadları ve kültür koruyucuları oluyorlar.

Bir şey onlar için ebediyen kaybolmuştu. Dokuzuncu asrın ortalarında Kırgız Devleti, Kin'ler tarafından yıkılıyor. Hoço Uygurlarına eski yurtlarını ve şimalî stepleri işgal etmek teklif ediliyor. Uygurlar bu teklifi reddediyorlar. Onlar artık büsbütün yerleşik, şehirli, köylü ve tüccar olmuşlardı. Kuvvetli step tabiatile karşılaşmağa cesaret edemiyorlardı, çünkü bu Türkler tamamile şehirleşmişlerdi.

Çeviren:

Dr. Saadet Ş. ÇAĞATAY

Türk Lehçeleri Doçenti

ÜBERBLICK ÜBER DIE GESCHICHTE DER KÖKTÜRKEN

(Zusammenfassung)

Dr. A. von GABAIN

Als den Kök - Türken im Jahre 682 eine erneute Reichsgründung glückte, wurde ihnen zunächst die zu envählende Lebensform, nämlich in der Steppe oder in der Stadt, zum Problem, im Gegensatz zu den bisherigen Oberherrn und Feinden, den Chinesen, entscheidet sich Tonyukuk für das alt-ererbte Leben in der Steppe, wo nun die Türken zunächst ihre, ihnen eigentümliche Art erneut befestigen. Sie werden zu wahren Herren in der weiten Steppe, weil sie ausser dieser Hochebene auch noch die seit Alters her heilig verehrte Gebirgsweide des Ötükân erobern können, die ihnen zum Regierungszentrum und zum Refugium dient. Ihr Verhältnis zu China bleibt weiterhin gespannt, doch begehren sie dessen städtische Produkte, die die Türken sich durch fast jährliche Beutezüge zu verschaffen wissen.

Kein äusserer Feind, sondern Zwistigkeiten im Inneren, bringen dies Reich schliesslich zum Ende. Es wird daher eine leichte Beute der verbündeten Uiguren, Basmilen und Karluken. Die ersteren erobern den Ötükân und gewinnen damit die Oberhand über ihre Verbündeten, deren sie sich bald entledigen, Die Schicksalsfrage nach der Lebensweise' entscheiden die uigurischen Könige im Sinn von Steppe, und Stadt. Ihre Politik zu den Chinesen und deren sesshafter Kultur wird positiv. Sie lassen sich eine feste Residenzstadt namens *Bay-balik* bauen und werden nach und nach auch zu wirklichen Herren der turkestanischen Oasen - Städte, da sie deren kulturelle Aufgaben verstehen und selbst zu übernehmen imstande sind. Nach der offiziellen Annahme des Manichâismus, also einer im städtischen Leben beheimateten Religion, schwindet die Stärke ihrer eigenen alten Religion, des Schamanismus, und damit ihre Wertschätzung für den Kult der Erdgöttin, nämlich den ötükân. Sie nehmen dessen Verteidigung nicht mehr ernst genug und verlieren ihn alsbald; und mitsamt dem Refugium büssen sie die Herrschaft über die Steppe ein. Der grösste Teil des Volks flieht nun in die Oasenstädte des Tarim-Gebiets. Durch diesen Zuzug eines völkisch stark entwickelten Türkentums erlangt die dortige Kultur eine speziell türkische Eigenart.